

ई-शासन

निवास गणपती पाटील संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना :

शासन व्यवहाराच्या बदलत्या स्वरूपानुसार जागतिक पातळीवर तत्पर शासन व्यवहार अमलात आणण्यासाठी माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला आहे. यातूनच पुढे ई-शासन ही संकल्पना उदयास आली आहे. शासनाच्या विविध सेवा पुरवण्यासाठी, शासन स्तरावरील माहितीची देवाण घेवाण करणे तसेच विविध संरचनांना एकमेकांशी जोडण्यासाठी माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर शासन करते, याला इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स किंवा ई-शासन असे म्हणतात. शासनाच्या विविध स्तरावरील संस्थांमध्ये संपर्क स्थापित करणे, शासन आणि व्यावसायिक आस्थापने यांच्यातील संबंध सुटसुटीत होण्यासाठी तसेच नागरिकांच्या सक्षमीकरणाच्या अनुषंगाने कार्यक्षमता, परिणामकारकता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांच्यात अमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी ई-शासन अंतर्गत माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग होतो. या लेखात आपण ई-शासनाच्या संदर्भातील मूलभूत माहिती जाणून घेणार आहोत.

पारिभाषिक शब्द : इंटरनेट, जी टू सी, जी टू बी, जी टू जी, जी टू डी, कल्याणकारी राज्य, सुशासन इत्यादी

उद्देश :

१. ई-शासन या संकल्पनेचा अभ्यास करणे
२. ई-शासन या विकास व त्याचे स्वरूप यांचा अभ्यास करणे
३. ई-शासनाचे महत्व आणि प्रासंगिकता अभ्यासणे

विषय प्रवेश :

जागतिक स्तरावर १९८० नंतर विविध सुधारणावादी प्रयत्न होताना दिसतात, त्यातूनच माहिती तंत्रज्ञानाच्या कांतीस सुरुवात झाली असे म्हणता येईल. मानवाने ज्ञान प्राप्तीसाठी माहितीची देवाण-घेवाण करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या साहित्यांचा माध्यमांचा वापर करून श्याचा विकास सुध्दा केला, यामध्ये प्रामुख्याने माहिती तंत्रज्ञानाचा उल्लेख करावा लागेल उपलब्ध माहितीवर, ज्ञानावर, संगणकाच्या तंत्राने प्रक्रिया करणे म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय."

भारतातील ई-गव्हर्नन्सचा उगम १९७० च्या दशकात निवडणुका, जनगणना, कर प्रशासन इत्यादींशी संबंधित डेटा गहन कार्ये व्यवस्थापित करण्यासाठी ICT च्या अनुप्रयोगांवर लक्ष केंद्रित केले गेले. यावेळी १९७० मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स विभागाची स्थापना केली. ही स्थापना भारतातील ई-गव्हर्नन्सच्या दिशेने पहिले मोठे पाऊल होते कारण यात 'माहिती' आणि 'संवाद' वर केंद्रित करण्यात आले. १९७७ मध्ये स्थापन झालेल्या नॅशनल इन्फॉर्मेटिक्स सेंटरने (NIC) देशातील सर्व जिल्हा कार्यालयांचे संगणकीकरण करण्यासाठी "जिल्हा माहितीशास्त्र कार्यक्रम" सुरु केला. पुढे NICNET (राष्ट्रीय उपग्रह-आधारित संगणक नेटवर्क), १९८७ मध्ये लॉन्च करण्यात आले, हे ई-गव्हर्नन्सला चालना देण्यासाठी एक क्रांतिकारी पाऊल होते.

ई-शासन :

ई-चा अर्थ इलेक्ट्रॉनिक्स असा आहे ज्या प्रशासनात इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या साहाय्याने कार्ये केली जातात त्या प्रशासनाला ई-प्रशासन म्हणतात.

• "ई-प्रशासन म्हणजे शासनाची कार्ये, अंतर्गत प्रक्रिया, विकास धोरण आणि नागरिकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा, उद्योग आणि शासकीय विभाग संस्था यांच्यात इलेक्ट्रॉनिक साधने उपलब्ध करून देणे होय." -----

----- वासु देवा

• लोकप्रशासनातील प्रशासकीय यंत्रणेकडून जनसेवेची कार्ये केली जातात व सुलभता निर्माण केली जाते. म्हणूनच ई-प्रशासन हे सुशासन आहे.

ई-शासनामधील सहभागाचे प्रकार

• सरकार-ते-सरकार (G2G): यात सरकारमधील माहितीची देवाणघेवाण समाविष्ट असते, म्हणजे केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकारे किंवा एकाच सरकारच्या विविध शाखांमध्ये असते.

• सरकार-ते-नागरिक (G2C): यामध्ये नागरिकांना एक व्यासपीठ उपलब्ध आहे ज्याद्वारे ते सरकारशी संवाद साधू शकतात आणि सरकारद्वारे देऊ केलेल्या विविध सार्वजनिक सेवांमध्ये प्रवेश करू शकतात.

• सरकार-टू-व्यवसाय (G2B): सरकार व्यवसायांना पुरवत असलेल्या सेवांबाबत व्यवसाय सरकारशी अखंडपणे संवाद साधू शकतात.

• सरकार-ते-कर्मचारी (G2E): सरकार आणि त्याचे कर्मचारी यांच्यातील वाटाघाटी कार्यक्षम आणि तत्पर पद्धतीने होतात.

ई-शासनाचे उद्देश:-

• सरकार, नागरिक आणि व्यवसायांसाठी प्रशासनाला समर्थन देणे आणि सोपे करणे.

• सरकारी प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि जबाबदार बनवणे, कार्यक्षम सार्वजनिक सेवा आणि लोक, व्यवसाय आणि सरकार यांच्यातील प्रभावी संवादाद्वारे समाजाच्या गरजा आणि अपेक्षा पूर्ण करणे.

- सरकारमधील भ्रष्टाचार कमी करणे.
- सेवा आणि माहितीचे त्वरित प्रशासन सुनिश्चित करण्यासाठी.
- व्यापारातील अडचणी कमी करण्यासाठी ई-व्यवसायाद्वारे त्वरित माहिती प्रदान करणे आणि डिजिटल संप्रेषण सक्षम करणे.

ई-शासनानी वैशिष्ट्ये-

• **पारदर्शकता** - पारंपरीक प्रशासनात गौशीनयतेच्या कायदानुसार महत्वाची गोली माहिती या शिर्षकाखाली गुप्त ठेवली जात असे ई-प्रशासनात माहितीची साहजीकतेने देवाण-घेवाण होते गोपीनयतेच्या बाबतीत पाहीले तर संगणकात पारंपारीक प्रशासनाच्या तुलनेत अधिक सुरक्षीत व गुप्तपणे माहिती ठेवता येते.

• **कागदाविरहीत प्रशासन कागदाविरहित प्रशासन**- ई-प्रशासनात कागदांचा वापर केला जात नाही प्रशासनातील प्रत्येक संचीका कागदाशिवाय असते. प्रशासनातील माहिती नोंदी, अभिलेख साठवून ठेवले जातात.

• **गतिमानता**- ई-प्रशासनातील कार्य अतिशय जलद गतीने पूर्ण केली जातात कार्य करण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अवलंब केल्याने कार्यची गती वाढते म्हणून ई-प्रशासन गतीमान समजले जाते.

• **उत्तरदायित्व** - ई-प्रशासन हे तात्काळ उत्तरदायी असते. आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे जनतेला सेवा प्रदान करीत असतांना संगणकाच्या माध्यमातून तात्काळ उत्तरदायीत्वही प्रशासनाकडे असते.

• **अधिकार पदपरंपरेचा अभाव** - ई-प्रशासनात पदसोपान पध्दतीचा अवलंब केला जात नाही. प्रशासनात सत्ता व अधिकार समान स्तरावर असतात. आदेश देण्याची व नियंत्रण ठेवण्याची प्रक्रिया प्रत्यक्षपणे संगणकाद्वारे पार पाडली जात.

ई-शासनाचे फायदे :-

१. ई-प्रशासनात नागरीकांशी सहजपणे संवाद साधला जातो, इंटरनेट, ई-मेलच्या माध्यमातून नागरीकांशी प्रत्यक्ष संपर्क प्रस्थापित केला जातो.

२. ई-प्रशासन हे गतीमान संपर्क निर्माण करणारे साधन आहे. यात संदेशकर्ता व संदेश ग्राहक यांच्यातील हजारो मैलाचे अंतर कमी झाले आहे. त्यामुळे शासन आपल्या दारी.येवून पोचले आहे.

३. ई-प्रशासनामुळे जी माहिती हवी आहे ती सहज उपलब्ध होते. त्यासाठी जास्त शुल्क द्यावे लागत नाही.

४. ई-प्रशासनामुळे सेवा तत्पर दिल्या जातात व कमी वेळेत दिल्या जातात.

५. ई-प्रशासनातील कर्मचारी वर्ग हा तर असल्यामुळे तात्काळ सेवा व सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी उत्तरदायी असतात.

ई-शासनाचे आव्हाने :

• **संगणक साक्षरतेचा अभाव**: भारत हा एक विकसनशील देश आहे आणि बहुतांश नागरिकांकडे संगणक साक्षरतेचा अभाव आहे ज्यामुळे ई-गव्हर्नन्सच्या परिणामकारकतेमध्ये अडथळा येतो

• **प्रवेशाचा अभाव**: देशाच्या काही भागांमध्ये इंटरनेट किंवा अगदी संगणकापर्यंत प्रवेशाचा तीव्र अभाव ई-गव्हर्नन्ससाठी आव्हानात्मक आहे.

• **मानवी संपर्क तुटणे**: ई-गव्हर्नन्समुळे मानव-ते-मानवी संपर्क तुटतो. प्रणाली अधिक यांत्रिक झाल्यामुळे, लोकांमधील परस्परसंवाद कमी होतो.

• **डेटा चोरीचा धोका**: यामुळे वैयक्तिक डेटा चोरी आणि लीक होण्याचा धोका वाढतो.

• **प्रशासनात दिलेपणा** : ई-गव्हर्नन्स ढिलाई आणि ढिलाई प्रशासनाला प्रोत्साहन देते. 'सर्व्हर डाउन' किंवा 'इंटरनेट काम करत नाही' इत्यादी तांत्रिक कारणास्तव सेवा न देण्याबद्दल सेवा प्रदाते सहज सबब करू शकतात.

भारतीय संदर्भात ई-शासन:

भारतामध्ये केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांवर मोठ्या प्रमाणात ई-गव्हर्नन्स उपक्रम सुरू करण्यात आले आहेत. राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स प्लॅन मध्ये २००६ मध्ये इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान विभाग, प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रारी विभागाद्वारे तयार करण्यात आला होता, ज्याचा उद्देश सर्व सरकारी सेवा सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे, कार्यक्षमता, पारदर्शकता सुनिश्चित करणे या उद्देशाने आहे. सर्वसामान्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवा उपलब्ध करून देणे.

राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स प्लॅन ने अनेक ई-गव्हर्नन्स उपक्रम सक्षम :

• डिजिटल इंडिया, आधार, myGov.in, (नव्या काळातील शासनासाठी एकात्मिक मोबाइल अनुप्रयोग) अॅप, डिजिटल लॉकर, PayGov, जमिनीच्या नोंदींचे संगणकीकरण.

• myGov.in हे एक राष्ट्रीय नागरिक सहभागाचे व्यासपीठ आहे, जेथे लोक कल्पना सामायिक करू शकतात आणि धोरण आणि प्रशासनाच्या बाबींमध्ये व्यस्त राहू शकतात.

• PayGov सर्व सार्वजनिक आणि खाजगी बँकांना ऑनलाइन पेमेंट सुविधा प्रदान करते.

• भूमी प्रकल्प (कर्नाटक): भूमी अभिलेखांचे ऑनलाइन वितरण भूमी प्रकल्प हा कर्नाटकातील ६.७ दशलक्ष शेतकऱ्यांना २० दशलक्ष ग्रामीण जमिनीच्या नोंदी संगणकीकृत वितरणासाठी स्वयं-शाश्वत ई-गव्हर्नन्स प्रकल्प आहे.

• खजणे (कर्नाटक): सरकारी तिजोरी प्रणालीचे एंड-टू-एंड ऑटोमेशन कर्नाटक राज्याचा सरकार-टू-सरकार (G2G) ई-गव्हर्नन्स इनिशिएटिव्ह हा कार्यक्रम प्रामुख्याने मॅन्युअल ट्रेझरी सिस्टीममधील प्रणालीगत कमतरता दूर करण्यासाठी आणि राज्य वित्त व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षम व्यवस्थापनासाठी लागू करण्यात आला आहे.

• ई-सेवा (आंध्र प्रदेश) : सरकार ते नागरिक आणि ई-बिझनेस ते नागरिकांपर्यंत सेवा देण्यासाठी याची निर्मिती करण्यात आली आहे. सर्व सेवा ग्राहक/नागरिकांना संबंधित सरकारी विभागांशी जोडून, सेवा वितरणाच्या ठिकाणी ऑनलाइन माहिती दिली जाते आणि त्यानंतर या सेवा ऑनलाइन वितरीत केल्या जातात. विशेषतः युटिलिटी बिले भरण्यासाठी हा प्रकल्प नागरिकांमध्ये खूप लोकप्रिय झाला आहे.

• ई-कोर्ट : हा प्रकल्प न्याय विभाग, कायदा आणि न्याय मंत्रालयाने सुरू केला आहे. या मिशन मोड प्रकल्पाचा (MMP) उद्देश तंत्रज्ञानाच्या वापराद्वारे नागरिकांना चांगल्या न्यायिक सेवा प्रदान करणे हा आहे.

• ई-जिल्हा : त्याची सुरुवात माहिती तंत्रज्ञान विभागाने केली होती. MMP चे उद्दिष्ट जिल्हा स्तरावर जन्म/मृत्यू प्रमाणपत्र, उत्पन्न आणि जात प्रमाणपत्र, वृद्धावस्था आणि विधवा निवृत्ती वेतन इत्यादीसारख्या नागरिक-केंद्रित सेवा प्रदान करणे आहे.

• ई-ऑफिस : त्याची सुरुवात प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार विभागाने केली होती. कार्यालयांमध्ये कमी कागदाचा वापर करून सरकारची कार्यक्षमता सुधारणे हा त्याचा उद्देश आहे.

• डिजिटल इंडिया उपक्रम : हे इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाने (Meity) लाँच केले आहे. भारताला डिजिटली सशक्त समाज आणि ज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करण्याच्या उद्देशाने हे सुरू करण्यात आले.

सारांश :

भारतामध्ये ई-गव्हर्नन्स सेवांना गती मिळत आहे, परंतु लोकांमध्ये जागरूकता वाढवणे आणि डिजिटल विभाजन कमी करणे आवश्यक आहे. ई-गव्हर्नन्स उपायांचे यश मुख्यत्वे हाय-स्पीड इंटरनेटच्या उपलब्धतेवर अवलंबून आहे. तसेच ग्रामीण भागात ई-गव्हर्नन्स उपक्रम हे जमिनीवरील वास्तव ओळखून विश्लेषण करून घेतले पाहिजेत. सरकारने विविध भागधारकांसाठी म्हणजे नोकरशाहा, ग्रामीण लोक, शहरी लोक, निवडून आलेले प्रतिनिधी इत्यादींसाठी योग्य, व्यवहार्य, विशिष्ट आणि प्रभावी क्षमता निर्माण यंत्रणा विकसित करण्यावर भर दिला पाहिजे.

संदर्भसूची :

1. Gupta D. N. (2008), “E-Governance: A Comprehensive Framework”, New Century Publications, New Delhi.
2. Subhash Bhatnagar, (2009), “E-Government: From Vision to Implementation - A Practical Guide With Case Studies”, SAGE Publications Pvt. Ltd, Pune.
3. नागोरी विजय, अहिरराव जितेंद्र, (२००४), “व्यवसाय व माहिती तंत्रज्ञान”, चिन्मय प्रशासन, औरंगाबाद.
4. भुताळे पी.व्ही., पवडाळे बाजीराव, (२००७), “लोकप्रशासन”, सहाद्री प्रकाशन, नांदेड.
5. हेळंबे एच.बी., (२०११), “लोकप्रशासन नविन विचार प्रवाह”, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
6. शिरपूरक दीपक, (२००९), “ई-गव्हर्नन्स”, मेनका प्रकाशन, पुणे
7. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स वृत्तपत्र
8. दैनिक लोकसत्ता वृत्तपत्र